

ФАКТИ ІСТОРІЇ: ШТРАФНІ БАТАЛЬЙОНИ – СПОГАДИ ФРОНТОВИКІВ

Каленська А.В.

Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія

У статті розглянуто події та факти діяльності наказу НКО № 298 «Положення про штрафні батальйони діючої армії» в спогадах фронтівика. На основі архівних джерел та історіографії, автор ставить за мету дослідити особливості діяльності штрафних батальйонів та розкрити невідомі сторінки в історії.

Ключові слова: штрафний батальйон, війна, наказ, бій, спогади.

Постановка проблеми. Друга світова війна – рубіжжна й найжорстокіша подія в історії сучасного світу. Уже більше ніж півстоліття відділяє нас із того часу, коли людство відсвяткувало велику перемогу над фашизмом і милітаризмом. Кожен рік 9 травня ми зі сльозами на очах згадуємо їх – бійців, які захищали рідну землю та всіх безневинних жертв найстрашнішої війни ХХ століття. Українську ж землю війна зачепила найбільш болюче. У кожній родині вона лишила незагоєні рани від втрати рідних та близьких.

За ці роки світова історіографія Другої світової війни нагромадила багато тисяч книг, статей, документальних публікацій, мемуарів. Віддаючи належне багатом із цих праць, слід підкреслити, що в сучасних умовах все-таки виникає бажання, навіть необхідність, дещо по-новому підійти до висвітлення окремих подій передісторії й історії Другої світової війни, її підсумків, наслідків і уроків. Останнім часом тема «Штрафні військові формування» віднайшла щільне місце в дослідженнях істориків. Багаторічне вивчення фондової колекції, дослідження документів різних архівних установ, відпрацювання усних та письмових свідчень фронтівиків та їх бойових шляхів, перегляд наукових праць вітчизняних науковців дозволили розглянути дану тему лише частково.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Цією темою займалися Я. Пасічко, І. Пихалов, В. Сидоров. Робота над дослідженням ускладнилась через те, що документи про цей період тривалий час залишалися під грифом «Таємно», або «Цілком Таємно», а радянська ідеологія заборонила авторам торкатися цієї теми. Закритість теми, відсутність повної інформації, небажання свідків згадувати минуле й дотепер не дає змоги дослідникам відтворити об'єктивну картину цих подій. А скрізь призму сучасних кінотрішок, таких як багатосерійний фільм «Штрафбат», що відірван від історичної дійсності, дають можливість отримати неправдиву інформацію.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. І тільки сьогодні ми можемо поглянути на події того часу під новим кутом зору, охарактеризувати їх об'єктивніше. Говорячи мовою документів, без зайвої героїзації, залучаємо спогади очевидців, новітні архівні документи, стверджуємо: штрафники в одних лавах зі звичайними солдатами воювали проти фашистів, йшли на небезпечні завдання, отримували рани або гинули, змиваючи кров'ю провину.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є висвітлення деяких аспектів діяльності штрафних батальйонів час виникнення і рівень суворості покарань фронтівиків в роки II світової війни.

Виклад основного матеріалу. «Не можливо будувати армію без репресій. Не можливо вести маси людей на смерть, не маючи в арсеналі командування смертної кари», – прорік одного разу один з вождів Жовтневого перевороту і творців

Робоче-селянської Червоної армії Лев Троцький. Саме йому належить «авторство» в створенні перших загороджувальних загонів і перших штрафних підрозділів, які проіснували аж до 1934 року. До цієї ідеї повернулися під час подій II світової війни. Зрозуміло, що з метою підвищення стійкості військ, особистої відповідальності кожного воїна за долю країни у найскладніший період Червоної армії, коли ворог прорвав оборону на південно-західному напрямку і швидкими темпами просувався до Києва, Сталінграду і Кавказу, воюючи масово почали здаватися в полон, виходити з оточення, коли позаду розгром 6-ої та 12-ої армій, Уманський котел, з'явився наказ НКО СРСР № 227 від 28 липня 1942 року, згідно якого у військах проваджувалися штрафні частини, загороджувальні загоны, карна відповідальність родичів. Відповідно до вимог цього документа вживалися найсуворіші заходи до тих, хто без наказу відступив, залишивши бойові позиції. Він розсилався по частинах з приміткою «без права публікації». В народі наказ № 227 відомий як «Ні кроку назад». В документі чітко відзначалося де, в якій кількості, які штрафні підрозділи і для яких категорій військових повинні бути створені. 28 вересня 1942 року наказом НКО № 298 були введені в дію «Положення про штрафні батальйони діючої армії» та «Положення про штрафні роти діючої армії», а також штати окремих штрафних батальйонів, рот [1, с. 689-696]. Кожне «Положення...» складалось з трьох частин і 19 пунктів, що регламентували діяльність постійного та змінного складу штрафних підрозділів. Після наказу почалося створення штрафних батальйонів (для офіцерів) та штрафних рот (для рядових). Кожна армія повинна була мати по 5-10 штрафних рот по 150-200 чоловік у кожній, а кожний фронт – по 1-3 штрафних батальйонів по 800 чоловік у кожному. Штрафні батальйони і роти діяли упродовж усієї війни. Штрафники відправлялись на найнебезпечніші ділянки фронту. Це були звичайні стрілецькі підрозділи з незвичайним особовим складом. В їх арсеналі лише легка зброя і жертвність. Багатом офіцерам і солдатам надавалась можливість відстояти добре ім'я і честь, позбутися, або уникнути судимості, повернутися додому з війни незаплямованим. Спокутувати кров'ю свої злочини перед Батьківщиною. Згідно зі штатним розкладом постійне ядро штрафного батальйону складалось: з командира і комісара, заступника комбата, офіцерів штабу і політапарату, командирів і політруків трьох стрілецьких рот, декількох інтендантів, військового лікаря і військового фельдшера. У ротах на постійній основі служили шість сержантів (писар, санінструктор і санітари-носії) [2, с. 20-21]. З перших днів серпня 1942 року в окремий штрафний батальйон Воронежського фронту (з 20 жовтня 1943 року I Українського фронту) почали надходити бійці. Штрафним підрозділом ніколи не командував штрафник. Штрафний батальйон дис-

локувався у невеличких населених пунктах, по селах. Документація штрафбату велася дуже ретельно, зразково. Накази по стройовій частині регламентували діяльність батальйону і складалися з декількох параграфів. Перші два організаційні. Третій параграф містить данні про штрафників із взяттям на всі види забезпечення. Новому поповненню, крім порядкового номера за наказом, присваювався і номер за загальним обліком. Також містилась інформація про штрафника: прізвище, ім'я, по-батькові; військове звання і посада до проходження служби у штрафному батальйоні; партійність; рік народження; дата призову; яку і де здобув освіту; за що, чим рішенням і на який термін відправлений до ОШБ; адреса рідних.

Четвертий параграф – містив дані про реабілітацію рядових штрафників, передачу їх у свої частини зі зняттям судимості; нагородження як основного так і перемінного складу штрафного батальйону. Після оголошення наказу військом командавники штабу і політуправління фронту повертали поновленим у правах ордени і медалі та видавалися на руки приписи куди направляли служити. Така була структура діяльності в ОШБ по інструкції [3, с. 1, 6-9].

З початком визволення українських земель від гітлерівських загарбників набирало силу нове джерело поповнення штрафних частин. В основному, – це радянські військовополонені, «оточенці», які відставали, від своїх частин під час подій 1941 року. Ставлення до таких людей було суворим, жорстоким, грубим і в багатьох випадках несправедливим, не прийнятним з моральної точки зору. «Тих, хто перебував у полоні і оточенні у противника, використовувати лише після фільтрації їх в органах НКВС, всіх відсіяти ними з будь-яких причин відправляти в штаб дивізії командами для відправлення до збірно-пересильних пунктів НКО», – читаємо в наказі № 015 від 23 лютого 1943 року [4, с. 6].

Всіх військовозобов'язаних, хто перебував у полоні і в оточенні противника, перевіряли комісії Військових рад фронтів, так звані «трійки». А потім складався список-протокол згідно параграфу III. Доля багатьох з цього списку викликає співчуття, адже в оточенні опиняються не з власної волі. І, без сумніву, всі ці офіцери могли спокутувати свою провину за перебування на тимчасово окупованій території у складі звичайної, а не штрафної частини

Штрафників нагороджували рідко, не дуже щедро, та все ж нагороджували. Вони з особливою повагою, шановливо ставилися до медалі «За відвагу». Слова на срібному аверсі нагороди зухвало протистояли наказу «про боягузтво». Штрафників направляли найскладніші ділянки фронту, вони перебували у самому пеклі як у наступальних так і оборонних боях. Реабілітація готувалася лише на тих штрафників, які спокутували свою провину тільки у бою, навіть якщо підходив до кінця термін перебування в ОШБ. Проте з реабілітацією не затягували [5, с. 64].

Зі спогадів Лебіги Григорія Костянтиновича фронтовика, штрафника 9 ОШБ І Українського фронту: «10 червня 1941 року закінчив навчання. Після навчання я мріяв поїхати додому, але нас не відпустили. Згідно наказу Київського особового округу № 00264 я був направлений в штаб командуючого 12 армії генерал – майора П.Г. Понеділіна в м. Старий Самборг.

25 червня 1941 року отримав направлення на посаду командира зенітно-кулеметної роти окре-

мого зенітно – кулеметного батальйона при штабі 12 армії.

А на світанку почалась війна. Наша армія раз за разом відступала і залишала на поталу німецьким загарбникам Тернопіль, Проскурів, Вінницю, Жмеринку. Поразці сприяли недоліки в постачанні паливом і боеприпасами, ворог знищив значну кількість артилерії. Але найважчою втратою були люди. Тисячі гинули в перші дні війни. Під Жмеринкою, прориваючись з оточення, до мене приєднувалися розбиті поодинокі групи солдат, залишки рот, взводів та батальйонів. Ми проривалися до лінії фронту в напрямок головного удару фашистських військ Луцьк-Рівне-Житомир-Київ. Ми напоролися на есесівський полк, з яким зенітно-кулеметний батальйон, яким я командував, прийняв бій. В ході бою ми захватили документи, зброю та прапор. 5 липня 12 армія Південно-Західного фронту залишила Шепетівку. Як боляче це згадувати, там залишилася рідні. Почалася Київська оборонна операція. Наша 12 армія та мій зенітно-кулеметний батальйон зайняли лівий фланг оборони.

Наприкінці липня на лівому фланзі 12 та 6-а радянські армії вели тяжкі бої. На початку серпня ударами по флангах противників вдалося оточити угруповання в районі Умані. Радянські війська намагалися чинити опір до 8 серпня, коли майже 103 тис. військових разом з двома командуючими арміями – генералами І.М.Музиченком (6-а армія) та П.Г. Понеділіним (12-а армія) і сімома штабами корпусів потрапили в полон. Я потрапив в оточення в с. Подвисоцьке, південніше Умані. В оточенні ми вели неперервні бої. І вирішено було – в полон не здаватися. Нам не хватало боеприпасів, їжі, води, не був організований і скординований прорив з ворожого оточення. В останні фатальні дні цілі батальйони кидалися у контратаку з останніми п'ятьма набоями у магазині гвинтівки. В рукопашному бою готові були учепитися зубами у горло ворога. В Підвисоцькому оточенні мене було поранено в голову. Втрачаючи останні сили, прив'язав свій офіцерський револьвер та документи під ліве коліно. Отямився в полоні, мене відляля водою. Це був вересень 1941 року. Створені на території України тобори військовополонених здебільшого були тимчасовими, для них пристосовували випадкові приміщення, проте в'язні утримувалися просто неба на майданчиках, обнесених кількома рядами колючого дроту під високою напругою. Табір під Уманню, де я перебував, розміщувався в кар'єрі, де раніше видобували каміння. 9 днів без води, їжі під палючим сонцем, стоячи, бо людей набивали стількі, що могли тільки стояти. Багато не витримували помирали. Кар'єр охороняли есесівці разом з собаками. На 10 день поступила команда офіцерам вийти. Нас построїли, і ми рушили. По дорозі обессилені падали, хто допомагав есесівці пристрілювали обох. Тоді по цепі передалася команда: «Хлопці, будемо тікати». Зняли охорону, неподалік був ліс, куди ми і кинулись. Та не знали ми, що в лісі стоїть есесівський полк. Ми кинулися в різні сторони. Я побачив як по дорозі їхали на мотоциклах есесівці. Мені вдалося перебраться на другу сторону дороги. Пробравшись лісом вперед, я побачив селище. На краю стояв хлів, в який я забіг і побачив довге корито, де їли свині. Кинувся до корита, чуть поїв і зрозумів: «Їсти не можна, а то помру». Тут я почув, що хтось іде. В хлів зайшла жінка, на коромислі несла відра з їжею для свиней. Вона злякалась і вибігла. В мене в обоймі револьвера було тільки 2 патрона. Я подумав: «Якщо прийдуть за мною, одну пулю першою, а іншу

собі, в полон не здамся». Через деякий час прийшов літній чоловік, мене покликав, я зрозумів, що він один і вийшов. Він розповів, що есесівці всюду нищпорять шукать втікачів і дав мені одягу свого сина, якого пару днів як розстріляли. Потім сказав іти на город і різати листя з буряків для свиней, тому що вони можуть бути з минути на минуту. В голові паморочилось, ноги не тримали, а в голові сягала думка видасть чи ні? І тут в двір зайшли есесівці. В хазяїна спитали: «Хто це?» А він відповів: «То син мій, він глухонімий». Пройшовши по двору, заглянувши в хату, в хлів есесівці поїхали. Хазяїн і його донька почали мене відволодувати, я знаходився в них десь з днів 10. Я був вдячний їм за допомогу. Але, подякувавши їм за порятунок, я рушив до дому.

Йшов додому більш вночі, минаючи села, вдень спав в стогах сина або на деревах. По дорозі я бачив попалені, зруйновані села. Зайшов додому в село зі сторони лісу, добре що моя хата стояла на краю села під лісом. Декілька днів відпочивав, а потім зайнявся господарством, влаштувався в сільському магазині. Я пішов в ліс по дрова, щоб зустрітися з партизанами. Шепетівські ліси з'єднувалися з польськими та білоруськими лісами не знаючи доріг можна й заблукати. Налагодив з ними зв'язок і почав постачати їм харчі та інформацію. В вересні 1943 році я був заарештований жандармерією і мене посадили в пересильну тюрму смертників в м. Шепетівка. Кожен день нас по 15 чоловік виводили на розстріл. Одного разу на допиті я побачив того самого чоловіка, якого в далекому 1932 році спас хлопчиною сім'ю від голодної смерті, залишивши йому корову. Він впізнав мене і сказав: «Пам'ятаєш мене, ти мене спас, тепер тебе спасу я. Готуйся, я тебе оформлю як робітника на роботу в Німеччину». Через декілька днів зайшов жандарм і об'явив: «Лебіга, на вихід». Мене посадили на поїзд і відправили на роботу в Німеччину. Доїхавши до м. Рівне, нас вивезли в пересильний лагерь В лагерьі я наколов собі десну та руку ржавим цвяхом, рана вспухла і мене відправили, щоб подивився лікар. Я зрозумів, що є шанс поспробувати втекти, і я втік.

Йшов лісами, перелісками. Тут на кордоні між Кам'янецькою та Рівненською областями я зустрівся з вояками ОУН-УПА. Вийшовши з лісу худий, обшарпаний, голодний, я побачив на краю села хатину, на порозі сиділа бабуся милицька, чистенька. Я попросив її: «Бабусю, дайте мені, будь ласка, хоч лущиння з картоплі поїсти?» А вона відповіла: «Нема, сину, сама голодаю». Я пішов далі, зайшовши в ліс, як почув окрик: «Стій, хто такий? Куди йдеш? Комуніст, партизан, офіцер?». Обертаюся, а на ситих, відгудованих конях їдуть вояки. Дивлячись на них, я подумав: «Такі не голодують». «Та ні, хлопці, корову шукаю, згубив, я з Шепетівщини. Може бачили?» «Молисть?» Я став молитися, як мати колись навчила. «Йди!» – був окрик. Іду і думаю: «Вистрелять чи ні і тут подумав, будуть вони на мене пулю тратити».

Так дійшов знову додому на Шепетівщину, та подався в партизани.

В ході Житомирсько-Бердичівської наступальної операції було звільнено Шепетівський район в том числі і село Нучпали. 18 січня 1944 року був мобілізований польовим Військоматом та направлений в Красноармійський район Житомирської області, де пройшов перевірку так званої «трійки» Вони складалися з голови, який був представником політуправління фронту, і двох членів: старших оперуповноважених контррозвідки «СМЕРШ». Висновок

комісія викладала у протоколі, який після затвердження командувачем фронту і членом Військової ради набував сили наказу. А після цього направлений в 9-й штрафбатальйон I Українського фронту. Ділянки для бою давали найтяжчі, а штрафники народ відчайдушний, в атаку йшли дружно. І на увесь зріст. Звань, орденів і всього іншого позбавляли, а партквитки залишали. Реабілітували лише тих штрафників, які спокутували свою провину безпосередньо в бою. З собою давали саперні лопатки, вівтовки без мушок, автомати без затворів, наказ був такий: озброєні здобути тільки в бою.

Наш 9-й штрафний батальйон складався із 700 чоловік, був даний наказ взяти висоту та село. Штрафний рядовий склад, наступав під шквальним артилерійсько-мінометно кулеметним вогнем противника, що перевищував у силі. Ми пішли в атаку, і вона захлебнулася, нас залишилось 500, ми знову пішли в атаку був поранений снайпером наш командир полковник Соловей. Він став благодати, винести його з поля бою. Я став кричати: «Ніхто не рухайтесь з місця. Стріляють снайпера». Один з штрафників не послунав і поповз до полковника, снайпер вбив і того і іншого. Взяти село нам заважали снайпера, які не давали підняти голову. «Команду беру на себе, виконуйте тільки мій наказ», – скомандував я. Розрахувавши позиції розташування снайперів я вичислив, що один сховався в собачий будці, другий під стріхою будинку, а третій в землянці. Одного за одним вбив. Взяти пілотку на саперну лопатку і почав піднімати вистрілів не було. Я скомандував: «Вперед!», оглянувся і побачив, що з 700 чоловік залишилось 20 чоловік.

Висоту і село ми взяли, виконали наказ. В цьому бою я взяв трофеї: німецький бінокль, та пістолет, який я проніс через всю війну. Пістолет я здав, а бінокль зберіг як пам'ять. Штрафників нагороджували рідко, не дуже щедро, та все ж нагороджували. За цей бій я був нагороджений медаллю «За відвагу». Штрафники з особливою повагою, шанобливо ставилися до медалі «За відвагу».

Після виконання наказу Військова Рада і командувач військами 1-го Українського фронту видав наказ про реабілітацію і поновлення в званні і правах офіцера – лейтенанта, та видавалися на руки приписи. В травні 1944 року був направлений в відділ кадрів 60 армії I Українського фронту на посаду лейтенанта, командира окремого зенітно-мінометного взводу, 302 стрілецької дивізії, 28 стрілецького корпусу» [6].

В штрафних підрозділах служили і жінки. Архівні документи та спогади фронтників свідчать про це. У книзі наказів 9-го ОШБ фронту містяться в списках – протоколах на рядову штрафбату Ольгу Конюченко та Євгенію Майстренко. [7, с. 1-9]. У вересні 1943 року після звільнення Донбасу війська Південного фронту отримали завдання знищення Мелітопольської угруповання ворожих військ. Але для цього необхідно було взяти штурмом німецьку укріплену лінію «Вотан». Довжина укріпрайону становила 147 км, довжина 25-30 км. Для того щоб представити з чим зіткнулися наші солдати візьмомо ділянку в 20 км. На ділянці довжиною 20 км. Розміщено 120 км противотанкових ровів, 220 км траншей, 24.000 одиночних стрілецьких окопів, 6000 кулеметних гнізд, мінні поля, через кожні 50-100 метрів дзоти, гармати поставлені на пряму наводку. Щоб прорвати лінію «Вотан» необхідні були підрозділи, які можна було використовувати як «штурмової маси». Серед штрафників були жінки [8, с. 3-4].

Зі спогадів Ніни Пилипенко: «Солдат під час боїв за Чапаєвку загинуло дуже багато. Всі холми і поля були усяні трупами наших хлопців. Мені було тоді 15 років, і я разом з такими ж підлітками стягала труп у воронки і бліндажі. Біля дороги ми склали в німецький бліндаж близько 400 трупів солдат-штрафників чоловічої статі і більш 300 тіл жінок-штрафників». Іван Сопін, житель міста Молочанська «Біля останків жінок після прориву лінії «Вотан» ні ліків, ні санітарних сумок, ні препаратів, наявність яких підтверджувало б той факт, що вони могли бути, санінструктор. Замість цього в кишенях їх шинелей і брюк ми знаходили патрони да гранати. На жаль, ми змушені були ховати наших солдат безіменними» [9].

А незабаром у директиві генерального штабу № 1484 від 19.09. 1943 року, напавлений начальникам штабів фронтів, військових округів і окремих армій, наказувалось: «Жінок – військовослужбовців, засуджених за здійснені злочини, в штрафні частини не направляти. Тим із них, які за скоєні

ними злочини засуджені військовими трибуналами з застосуванням другої примітки до статті 28 Кримінального кодексу, направляти в частини діючої армії» [10, с. 17].

У кожного був свій шлях до реабілітації, а ті, хто повертався до своїх частин, не були застраховані від загибелі у подальших боях з ворогом.

Отже: На сьогодні залишається багато нез'ясованих обставин, роль штрафних формувань, час їх виникнення і рівень суворості покарання для тих хто потрапив до ОШБ. Це станеться тоді, коли, нарешті, відхилить завісу таємниці фонди архівосховищ, а особливо – ЦАМО РФ. Ми тільки окремими фрагментами охарактеризували діяльність штрафних батальйонів. Той невеличкий об'єм інформації в архівних справах дає лише часткову інформацію, але не дає торкнутися тем: «Бойові дії ОШБ», «Система нагородження бійців», «Процес проходження реабілітації». Проте кожен, хто воював або загинув, наближавши перемогу над нацизмом, гідний пам'яті й шан.

Список літератури:

1. ЦАМО РФ – Ф.4. – Оп. 12 – арк. 105.
2. Пыхалов И. Штрафбаты по обе стороны фронта / И. Пыхалов – М.: Яуза, 2007 – 300 с.
3. ЦАМО РФ – Ф. 9. ОШБ. – Оп. 111613. – С. 1, 6-9.
4. ЦАМО РФ – Ф. 223. СД – Оп. 1. – С. 6.
5. Сидоров В. Штрафні підрозділи як форма покарання радянських військовослужбовців та бойового використання військ у роки Другої світової війни. // Український історичний журнал. – 2004. – С. 64-65.
6. Зі спогадів Г.К. Лебіги, с. Поляни, Шепетівського р-н. Хмельницької обл. Записала А.В. Каленська 2010 р.
7. ЦАМО РФ – Ф. 9. ОШБ. – Оп. 111613. – С. 1-9.
8. ЦАМО РФ – Ф. 4. – Оп. 11. – С. 3-4.
9. «Книга Пам'яті Запорізьська область» – Т. 5, – Запоріжжя, 2000 р.
10. ЦАМО РФ – Ф. 223. СД – Оп. 1. – С. 17.

Каленская А.В.

Хмельницкая гуманитарно-педагогическая академия

ФАКТЫ ИСТОРИИ: ШТРАФНЫЕ БАТАЛЬОНЫ – ВОСПОМИНАНИЯ ФРОНТОВИКОВ

Аннотация

В статье рассмотрены события и факты деятельности приказа НКО № 298 «Положение о штрафных батальоны действующей армии» в воспоминаниях фронтовика. На основе архивных источников и историографии, автор ставит целью исследовать особенности деятельности штрафных батальонов и раскрыть неизвестные страницы в истории.

Ключевые слова: штрафной батальон, война, приказ, бой, воспоминания.

Kalensky A.V.

Khmelnytsky Humanitarian-Pedagogical Academy

FACTS OF HISTORY: PUNITIVE BATTALION – MEMORIES VETERANS

Summary

The article deals with the events and facts of NCB order number 298 "Regulations on penal battalion of the army" in the memories frontovika. Based on archival sources and historiography, the author aims to explore the features of penal battalions and reveal the unknown pages of history.

Keywords: free battalion, war, order battle memories.